

Az igazság keresésének játékosáról*

(Hankiss Elemér 1928–2015)

Nem vagyok elfogulatlan. Első sorai olvasásától, első személyes találkozásunk óta, kivétel nélkül mindig nagy örömet jelentett számomra. Élvezet volt előadását meghallgatni, vele beszélgetni. Rendet teremtő, fölviannyozó ember, kolléga, akit Mesteremnek tekinthettem. Úgy vélem: boldog az az ember, aki egyszer, netalán többször szót, gondolatot válthatott vele. Aki fogékony volt az ő önmagában hordozott és kisugárzott értékeire. Hozzá kell tennem: több volt (van, lesz), mint egyetlen szellemi akkumulátor. Arra is ráébresztett, hogy az ősködtől napjainkig mennyi, voltaképpen megszámlálhatatlan Tanítót lehetett és lehet találni. Természetesen pont olyat, mint ő, hiába keresnék. A pótolhatatlan emberek közé tartozott. Azok közé, akik annak a fajta spirituális, etikai erőforrásnak bizonyultak és bizonyulnak, amelyek – nagy-nagy szerencsénkre – haláluk után is fölkereshetők, újra meg újra fölfedezhetők, fennmaradó munkáik révén. Most, amikor próbálgatom megfogalmazni, milyen örökséget hagyott ránk, azt tapasztalom, hogy nem kerülhetem el a szubjektivitást. De hát miért is kellene elkerülni? Amikor valaki az elevenen önmagában hordozott, netán mélyen belévésődő élmények emlékképeit idézi föl, akkor óhatatlanul érzelmek holdudvarát is hozzájuk tapasztja. Sőt, ez a holdudvar maga is része, gyarapítója a megjegyzett újraélt élményeknek. Akár a heisenbergi reláció értelmében, ahhoz hasonlíthatóan.

Már azt a pusztá tény is biztatásként éltem, élem meg, hogy létezett, létezik. Hogy íme, van az erkölcstelenség áradatában, fuldokló jelenkorunkban is eleven kivétel, amely erősíti/egyben cáfolja, megkérdőjelezi az általános szabályokat. Egy ember, aki képes olyan szellemi, lelki atmoszférát teremteni – írásban, élőszóban egyaránt –, amely optimizmusra hangol. Ráadásul, hosszú távú derűlátásra. S nem álmodozó „világmegváltásként” teszi ezt, hanem meggyőző, impozáns, eredeti érvek sokaságával. Egyszerre megragadhatóan, előrelendítő módon és játékosan. Mintegy megtestesíti a szeretetreméltóságot, magát az emberi méltóságot. Azt, hogy tisztességesen élni, önérdekeinket teljesen semmibe véve létezni: érdemes. Megvalósítható életmintát adott. S mindezt úgy tette, hogy sohasem saját személyiségére, munkásságára irányította a figyelmet, hanem egyben igazi ember-etalonok sokaságára.

Mindezt veszem a bátorságot, hogy ideírjam sorra azokat a klasszikus költői sorokat, amelyek láncolatban bukkantak, bukkannak föl bennem Hankiss

¹ A cím H. E. saját szavait idézi, módosítva. Az eredeti önmeghatározás: „nem is az igazságot kerestem, hanem az igazság keresésének játékát élveztem.” Nem tartotta magát igazi tudósnak: „...csak játszottam a gondolatokkal: gondolataim előreszaladtak, hancúroztak, élvezték a szabadságot, a meglepetéseket”. Dobszay János cikke nyomán citálom a fenti önjellemzéseket (HVG, január 17., 18–19.).

Elemér halálhíre hallatán. Az első pillanatoktól kezdődően. „Szól a telefon, fáj a húr”; „Testvérünk voltál, és lettél apánk”. Majd, mintegy egymás sarkára taposva, a két idézethez, József Attila Juhász Gyulára, majd Kosztolányira vonatkozó siratóihoz, sorra tolnak föl a többi, Hankiss Elemérre is vonatkoztatható verssorok. Akár csak József Attilánál maradvá, eszembe villan a Thomas Mannt üdvözlő verse. Az egész költemény is ideillene. De itt, most meg kell elégednem néhány, a párhuzamokat telibe találó emlékeztetéssel: „*Ne menj el, mesélj*”; „*Arról van szó, ha te szólsz, ne lohadjunk, / de mi férfiak, férfiak maradjunk / és nők a nők – szabadok, kedvesek / s mind ember, mert ez egyre kevesebb...*”; „*Mi hallgatunk és lesz, aki csak éppen / néz téged, mert örül, hogy lát ma itt / fehérek közt egy európaít.*”

A legutolsó sorhoz napjainkban már hozzá kell tennünk: nem a mai, hanem a hajdani Európa-eszményre kell gondolnunk. Személyiségének, munkásságának jó ismerői tudhatták közvetlenül, hogy mennyire és hogyan élt, dolgozott ő maga is európeerként. Ahhoz a vezető értelmiségi vonulathoz tartozott, tartozik, amelyet Babits, Szerb Antal, Németh László neve fémjelez. Azokhoz a nagybetűs Emberekhez, akiknek a jegyzéke, hál' Isten, aligha lehet kimeríthető. Azokhoz a személyiségekhez, akik bámulatosan tág körű, elmélyedt, sokágú műveltséget birtokoltak s adtak tovább. Akiknél ez a fajta erudíció elválaszthatatlan volt az etikus magatartástól. Akiket nem érdekelt, nem érdekelt az elismertség, a díjazás, a „rang”, akik füttyültek arra, hogy nyilvántartják-e nevüket, vagy sem, hogy értik vagy félreértik őket. Akiket saját lelkiismeretük vezérelt, nem a dicséretetek avagy az elmarasztalások.

Legközvetlenebb mintaképe lehetett maga az apa, Hankiss János (1893–1950). Egyike azoknak a nagyjainknak, akiknek a személye, életműve közelmúltunkban mintha kiesett volna a közös, itt a hazai tudománytörténeti emlékezetből. Emlékeztetést, földidézést kíván. Pedig hírét, nevét, életműve magaslatait még fölsorolni is alig győzhetjük. A Svájcban, majd Franciaországban tanult professzor volt az, aki megszervezte és vezette a nevezetessé vált Debreceni Nyári Egyetemet (1927–1946). Haláláig párhuzamosan, folyamatos intenzitással és hatásfokkal munkálkodott a magyar kultúra megismertetéséért és a nemzetközi kapcsolatok kiépítéséért. Ezen belül a francia művelésével, terjesztésével kiérdemelte a francia becsületrendet. Ő hívta életre az első Budapesten tartott nemzetközi irodalmi kongresszust (1931). Később Amsterdamban, majd Lyonban megrendezett, hasonló szimpóziumok titkára lett (1935, 1939). Itthon több magas színvonalú folyóiratot is alapított, szerkesztett. Magyar, francia, olasz nyelven megjelent könyveivel, tanulmányaival széles körű elismerést vívott ki. Legújabb kori történelmünk egyik legválságosabb érájában, a Kállay-kormány idején vállalta a közoktatási államtitkár szerepét. Fia, Hankiss Elemér – tudtommal – szemérmesen csak egyszer idézte föl nevét, alakját. Saját pályája derekán, „a fordulat” évében, 1989-ben ajánlotta, ajánlja neki az akkor már sokadik kötetét, a *Kelet-európai alternatívákat*: „*Édesapám emlékére, aki európaiként élt és tanított Kelet-Európában*”. Nem emlegette, hanem méltó utódként öregbítette tovább a Hankiss név nemzetközi viszonylatban is magas tudománytörténeti rangját.

Így, immár végigtekintve az életművet, szemlélhetjük, hogy milyen szerencsés előképzés alapozza meg életpályáját. Fölfedezhetjük már első dolgozatai-

ban is jellegzetes indíttatásait, felfedezőútjainak irányait, elágazásait. Még a Rákosi-korszakban – Eötvös-kollégistaként –, 1954-ben szerzett angol–francia szakos tanári diplomát az ELTE-n. Abban az időben ez meglehetősen ritka volt. 1956/57-ben illegális folyóiratot szerkesztett. Emiatt hét hónapot töltött vizsgálati fogságban. Ez természetesen továbbra is nyilvántartott társadalmi hátrányt jelentett. Közel tíz évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy tehetségének, tudásának megfelelő helyre kerüljön. Előbb a Szépirodalmi Kiadónál dolgozott, majd egy évtizedig (1965-től 1975-ig) az MTA Irodalomtudományi Intézet kutatói közé került.

Nem is könnyű eldönteni: sokoldalúságának melyik „oldalát” művelte a legeredményesebben. Munkássága kezdeteitől életét végigkíséri társadalmi, szociológiai érdeklődése. Értékszociológiai tanulmányainak gyűjteménye a szakterület körében, de azon túl is nagybecsülést vív ki (*Érték és társadalom*, 1977). Úgy vélem, hogy ha ettől eltekintenénk, ha „csak” az irodalomtudomány művelőjét látnánk benne, akkor is kivételes tisztelettel adóznánk termékenységének, eredeti gondolatrendszere, módszerei megteremtésének. Az *Irodalmi lexikonban* (főszerkesztő Péter László) kilenc, többségében irodalomelméleti kötetének címével találkozunk 1965-től 1989-ig. (Ez a lista is hiányos.) Hozzá kell tennem: egyes tanulmányai, kötetei, különböző nézetei szokatlanul tág körben váltak elismertté. Nemcsak megjelenésük idején, hanem napjainkban is az irodalomtörténet és -elmélet joggal legtöbbször idézett művei közé tartoznak. Az akkor még főként irodalommal, azon belül is (az akkor szintén kényes) irodalompszichológiával, majd az egymást váltó teoretikus irányzatokkal is elmélyülten foglalkozó könyvsorozatnak rendkívül megtévesztő látszata lehet az, hogy szerzőjük önmaga sorra követi a huszadik század elejétől egymást váltó nemzetközi irodalomelméleti irányzatokat, a strukturalizmustól a szemiotikáig és tovább. Megtévesztő, felületes vélekedés. Nála ez a „végigzongorázás” különböző nézőpontok alapos megismerését jelenti. Mindezek nyomán, között és után egyetlen, rendkívül nagy ívű, egységes, eredeti koncepció bontakozik ki az egymást követő tanulmányokban. Ugyanarra a lényegre törnek műelemzése, merészen fölített kérdései, válasz-kísérletei és válaszai. Ennek a főként irodalom-központú sorozatnak mintegy összegezése nagydoktori értekezése: *Az irodalmi mű mint komplex modell* (1985).

Szó volt arról, hogy édesapja államtitkári szerepet vállalt 1942/44-ben, az egyre vészterhesebb időkben. Vajon fiának emberöltőjében kevésbé váltak kockázatosná a történelmi, társadalmi életfeltételei, mint az apának a második világháború idején? Hankiss Elemér sem kerülte el a háládatlan aktív politizálást. Úgy vélem, hogy mindkettejüknél hasonló lehetett a közéleti tevékenység indítéka: az értelmiség erkölcsi felelősségérzete. Sőt, az egyre ósdibbnak, vészebbnek tartott „hazafi” lelkiismereti kötelezettségének megélése vezette apát és fiát egyaránt az aktív politizálás csuszamlós intermezzójára. Volt-e, van-e emberiség-történelmünkben olyan időszak, amikor a kultúra emberei minden kétséget kizáróan megállták a helyüket politológusokként is? Hankiss Elemér esetét, főként az 1990–1993 közötti tv-elnökségét a szöges ellentét példájának gondolom. Ismét saját szavait idézném. Szakértőként hívták meg az Ellenzéki Kerekasztal tárgyalásaira. Okkal tették ezt, hiszen a Kádár-korszak fogyatékoságaira telitalálatokként mutattak rá az 1970-es évek végén, 80-as évek kez-

detén megjelent szociológiai kötetei. Nagy érdeklődést, sikert váltottak ki mind a *Társadalmi csapdák*, mind a *Diagnózisok és Az emberi kaland* című könyvei (1979, 1982, 1986). Mindezek nemcsak egy-egy szakmai kérdésre kerestek választ, hanem az alaposan megnőtt létszámú, igazi nagyközönség érdeklődését is fölkellették. Kétségtelenül tekinthették valódi nagy sikernek. Önmaga is joggal vélhette azt, hogy az eleven, húsba vágó problémák fölmérésével, végiggondolásával égető hiányt pótol, s a mindennapi gyakorlatban is hasznos szellemi munkát végez. Szószólóként hozzájárulhat a kiút, kiutak eredményes meglegeléséhez. Csak visszapillantva látta át, hogy az Ellenzéki Kerekasztal vitái során nagy hibát követett el: „szerencsétlenségemre felszólltam a televízióról szóló vitában”. Így került az MTV elnöki székébe (1990–1993). S így vált az Antall-kormány idején dúló médiaháború kulcsszereplőjévé. Ezzel a fordulattal alaposan túllépett a tudós hatáskörén. Megpróbálta a lehetetlent: politizálást a legjóhiszeműbb, naiv filantrópként. Szerette volna a tv-t a független tájékoztatás eszközévé tenni. A londoni BBC-t tekintette példaképnek. Óhatatlanná vált a kudarc. Ellenségeket szerzett magának, több régi híve is elpártolt tőle. Szájáról szájra járt a rosszmájú elnevezése: „*Hadari beszédű Pendliző*”. (A legendák szerint Csurka Istvántól való ez a név.) Három évig elszántan küzdött a kíméletlen, áldatlan, számára veszedelmesen idegen szorítóban. Hallgatóinak, nézőinek statisztikai többsége ezekben az években figyelt föl rá, jegyezte meg a nevét, alkotott róla lesújtó ítéletet. Holott pályájának ezt a vargabetűjét talán Arany szavaival lehet a legáltalóbban jellemezni. A mindig szerény, félrehúzódo ember keserűségével, akinek az élet „*Ada címet, bár nem*” kérte, s akinek csak akkor teljesült volna a vágya, ha nagyravágyó lett volna. S akit azok vélnek boldognak, akik „*hiúnak és kevélynek*” képzelik. Hankiss Elemérre gondolva, még egy, nem is jelentéktelen vonással kell módosítani ezt a költői vallomást. Ő nem keserűséggel szemlélődik. Valahányszor kátyúval, zökkenővel kerül szembe, elsőként önvizsgálathoz folyamodik. Tudatosan a derű, a játékosság, a lehetséges könnyedség felé fordul. Gondolatmeneteinek, megfogalmazásainak kedves, visszatérő szava, kifejezése a „kaland”. Önmagával szembenézve is vállalja a „kalandor” elnevezést. Az 1956-os forradalom idején vizsgálati fogságban töltött hét hónapjára is élete nagy élményeként pillantott vissza.

Vajon a tv-elnökség három évére is így emlékezett utólag? Lehet, hogy ezt is így kezelte. Mégis, úgy hiszem, ez volt megpróbáltatásainak legkeményebb időszaka. Mi sem állt tőle távolabb, mint a karrierre törekvés. Egy vagyok azok közül, akik ezt a szerepvállalását nem a hatalomvágy, hanem az értelmiségi, az írástudó erkölcsi elkötelezettsége, felelősségérzete megnyilvánulásának látják.

A közszereplés ugyancsak kíméletlen próbatétele után, 65 évesen vajon mihez kezdett volna egy átlagember? Ő, a legszívósabb bokszolókhöz hasonlóan, képes volt fölállni a ringben. Visszatért a katedrára. Stanfordban, majd a firenzei Európa és a Közép-európai Egyetemen lett vendégprofesszor. 1996-tól három éven át az MTA Szociológiai Intézetét vezette. Ezt követően ismét új irányban, a filozófia felől közelítően, élete talán legtermékenyebb éveit éli meg. Sorra jelennek meg az új, egyre egyetemesebb témaköröket átfogó, egyre elmélyültebb, közérdekűbb, tágasabb közönséget is érintő könyvei. Ezekben már nemcsak egyes szakterületek, interdiszciplinák szintetizálásával találkozunk, hanem a legősibb, legalapvetőbb emberi kérdések megfogalmazásaival, vála-

szok keresésével is. A létösszegzések alternatíváit keresi. A magyar társadalom és az európai civilizáció párhuzamának külön, más tanulmánygyűjteményt is szentel (*Proletár reneszánsz*, 1999). Kötet formájában is megjelenteti azt az eszmecserét, amely a Magyar Televízió *Tudósklub* című műsorában hangzott el. Itt napjaink legégetőbb hitbéli problémáiról faggatja négy állandó vendégét: három különböző vallási eszmerendszer teológusát és az indiai vallások szellemét képviselő Puskás Ildikót. Egy-egy alkalommal öt más jeles tudóst is bevon a tanácskozásba (*Beszélgetések életről és halálról*, 2000). A korszak változásai nyomán *Új diagnózisokat állít fel* (2002). *Hankiss Elemér összegyűjtött munkái* gyanánt, majd *Az emberi kaland* sorozataként jelöli meg ezeket a lét és nemlét peremére, szakadékainak mélyére merészkedő műveket. *Egy civilizáció-elmélet* körvonalait vázolja fel ezekben az egymást követő műveiben (*Europe after 1989: Culture in Crisis?*; *The Rope Dancers. – European Civilization: Problems and Prospects* [1997; 1999]; *Félelmek és szimbólumok*; *Ikarosz bukása* [2006, 2008]). Az egyes kötetek címei, alcímei is magukért beszélnek, például *Az ezerarcú én – Emberlét a fogyasztói társadalomban –*; *A Nincsből a Van felé – Gondolatok az élet értelméről* (2005; 2012). A végtelenből végtelenbe tartó eredeti gondolatrendszerét osztja meg az ezt igénylő, erre méltó olvasóival.

Számomra mindezekhez szorososan tapad az a líratörténeti momentum is, amely Szabó Lőrinc temetése idején született meg egy tordai, kolozsvári – akkoriban még csak első verseit közzétevő –, sokat támadott fiatalember: a pályakezdő Lászlóffy tollából: *„Siratjuk a feloszlás pillanatát. / Mert fájhat nekünk a példa fenyegetése.”* H. E. életének, életművének eddigi együttese (s tudjuk: utolsó idejében is tovább készülő, befejezetlen munkái) azt juttathatják eszünkbe, hogy a kivédhetetlen elmúlás nemcsak a „példa fenyegetését” hordozhatja, hanem a példa biztatását is. Megrendít, lesújt – de még intenzívebben: föl is emel. Ahogyan az idézett Szabó Lőrinc-búcsúztató záró sorában a fájdalom egyben új, magasabb rangú minőség létrejöttének üdvözlése is: *„Köszöntöm a térben árnyékát-vesztve megszületett új végtelenséged!”* Lezárul egy életút, de ugyanebben a mozzanatban egy új utóélet nyílik meg. Hankiss Elemér kiteljesedő élete, dúsgazdag öröksége egy értelmesen, érdemesen, értékesen végigélhető létezés lehetőségének mintája. Az az igen egyszerűnek látszó üzenet, felszólítás, amelyet mindennapjainkban ismételten hallhatunk Béki László természetgyógyásztól: *„Éld végig az életed!”*

(Függelék)

Diákként, tanárként, de irodalomtörténészként is azt tapasztaltam, hogy a mindennapi élet apró „igaz történetei”, egyes epizódok, legendák, adomák sokszor közelebb hozzák azokat az alkotókat, akiket csak távolról, műveiken keresztül ismerünk. Például Albert Zsuzsa rádióbeli kerekasztal-beszélgetéseinél tapasztaltam ezt.

E föltételezés jegyében megpróbálom följegyezni azt, amit Hankiss Elemérrel kapcsolatos személyes élményként őrzök. A sors kegyes ajándéka gyanánt, kiváltságos mázli-sorozatokként éltem, érzem, tudom azt, hogy H. E. irodalomelméleti életszakaszában személyesen is megismerhettem őt, találkozhattam

vele. Véletlen volt, hogy éppen akkor mind a ketten egymáshoz igen közel álló témával foglalkoztunk. Ő a *József Attila komplex képei* című elhíresült, máig sokat idézett tanulmányát írta. Én pedig a szintén József Attiláról szóló szakdolgozatom után (1959), ennek folytatásaként, bölcsészdoktori dolgozatomon munkálkodtam. Választott témám a költő ifjúkori műveinek, ezeken belül az akkor Révai József által kiátkozott szabad verseinek értelmezése volt. Ha jól emlékszem, mind a két írás évek múlva látott csak napvilágot. De maga ez a József Attila-közelség szinte észrevétlenül hozta magával a tegeződést, egymás írásainak elolvasását, s élénk, lelkes, élvezetes beszélgetéseket. Az, aki nem ismeri annak az időszaknak, a vérbe fojtott népfölkelés megtorlása idejének légkörét, nehezen képzelheti magát a társadalmilag – s szakmailag is – nyomasztó, hallgatólagos elhallgattatásoknak tilalmi korlátai közé. Magától értetődő, hogy akkor fogalmunk sem volt az egymáshoz hasonló politikai állásfoglalásunkról, a „rovott múlt”-ról. Őt illegális lap szerkesztéséért, engem a szegedi MEFESZ (Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége) egyik alapító tagságáért marasztaltak el. Bizonyára mindketten baráti kapcsolatoknak köszönhetően kaphattunk csak állást. H. E. mint lektor, jómagam pedig egy csepeli ipari tanuló iskola tanáráként. Regényes véletlennek volt köszönhető ez a kiadóban való találkozás. H. Elemér emberbaráti gesztusainak egyike játszott itt szerepet. Szintén véletlenszerűen kezébe kerültek egy igen eredeti, akkor színművészetire készülő barátnóm szokatlan stílusú, formájú naplórészletei. S a rá nagyon jellemző módon, komoly érdeklődéssel olvasta, majd összebárátkozott a rendhagyó „írónövel”, akivel egy szobába kerültünk az Amerikai úti tudóosztályon. (Innen emlékszem az időszakra: 1960/61-re.) A korabeli természetességgel az említett, készülő tanulmányok csak évekkel később: 1963-ban, illetve 1966-ban láttak napvilágot. Mind a ketten meglepődtünk, amikor legközelebb az MTA Irodalomtörténeti Intézetének folyosóján futottunk össze. Szinte egyszerre mondtuk: hogy kerülsz ide? Kiderült, hogy egy-egy szerencsés fordulat kapcsán. Akkoriban alakult meg az intézet irodalomelméleti osztálya, ahová az illetékes osztályt vezető kitűnő kutatónak, Nyíró Lajosnak sikerült H. E.-t fölvennie, nekem pedig ösztöndíjas aspiránsként volt hivatalos munkahelyem ugyanott. Akkoriban alakult ki és ütközött össze egymással ideológiai, sajtóvitai formájában az irodalomelmélet és a pártosság éles ellentéte.

1961-ben keltett nagy feltűnést H. E. első irodalomelmélettel foglalkozó, igen nagy sikerű tanulmánykötete: *A népdaltól az abszurd drámáig* (1969). Ennek első darabjaként volt olvasható a korábban kiemelt, szellemes, közkedvelté váló J. A.-esszé. Akkor különösen, de még most visszaemlékezve is pirulok, hogy jöttem, jövök ahhoz, hogy ezekben, a szituációkban H. E.-rel a „mi” közös névmás lett odaillő. Az is hasonló volt, hogy Szabolcsi Miklós mint a J. A.-kutatás fő vezetője, mindkettőnk pártfogójának bizonyult. Szakdolgozatom és bölcsészdoktori munkám egyik bírálója volt. Neki köszönhetem az első komolyabb publikációm megjelentetését, aspiránsi felvételemet. Ő volt az is, aki életemben először lábjegyzeteiben is idézett. Az első, majd a legutolsó monográfia-kötetében is (1963–1992). Annak ellenére tette ezt, hogy elsőként csak kézirataim, egy folyóiratbeli közleményem, majd egy vékony kis kötetem állt rendelkezésre (1963, 1980). Ma is meghálálhatatlan, a munkában, az életben előresegitők voltak számomra ezek a gesztusok. Az ő égisze alatt ren-

dezhette meg és adatta ki könyv formában is H. E. az akkor – szakmai berkekben – nagy port fölverő verselemző, majd novellaelemző szimpozionokat (1968 Bp., 1971 Szeged). 1968-ban, a korábbiakhoz hasonlíthatóan, kuriózumok játszottak egymásba. A vitaülések első napján kora délután tartottam meg előadásomat, s aznap este született meg kislányom. Ebben az esetben is H. E. volt a kezdeményező. Dísztáviratot kaptam a rendezvény résztvevőitől, gratuláltak a „konferencia első kézzel fogható eredményéhez”. A szegedi vitaülés alkalmával ismét korlátokat döntött le H. Elemér. Akkor teljesen szokatlanul, határainkon kívül élő magyar irodalmárok is jelentkezhettek előadásaikkal. A hetvenes években a középiskolai tanárokkal közös műelemzés-konferenciáknak is ő volt az elindítója, szintén Szabolcsi M. támogatásával. Ezekben az években már közvetlenné, családiassá váltak kapcsolataink Elemérékkel. Sűrű elfoglaltságai között és ellenére, többször is eljött látogatóba, albérleti szobánkba. Elsők közt iratkozott föl arra a csomagolópapírra, amelyen nagy betűkkel arra kértük barátainkat, hogy lépjenek be a (zárójelben, kisbetűkkel följegyzett) klubba: a nekünk *„saját lakásszerzéshez hosszú lejáratú kölcsönrel hozzájárulók klubjába”*. Férjem, Kolozsvári Papp László akkor kiadatlan regényeinek kéziratát is elkérte, olvasta. Még biztató levelekre is szakított időt. A Hattyú utcában, majd Pasaréten is meghívtak lehettünk. Az utóbbi H.-lakásban a költő Tóth Bálinttal is összehozott minket. Hallgatólag tudtuk, Bálint is kétszeres politikai elítéltségéből szabadult (1951, 1957). Meghosszabbított kamaszos beszélgetések voltak ezek. Középpontjukban általában a megírt vagy készülő munkák megvitatása állt. Utolsó, ilyenféle találkozásként emlékezem arra, amikor Ádám fia születésekor gyerekeink fényképeit nézegettük, megállapodva abban, hogy *„az élet két alapvető ajándéka a gyermek meg a szívbeli munka”*.

Széles Klára

Hankiss Elemér hú konzulensünk volt tizenhat évünk során. Sánta Ferenc, Kosáry Domokos, Sütő András, Székely Magda, Schwajda György, Osztoivits Levente és Lászlóffy Aladár után ő nyolcadik, aki elhagyott bennünket. Nyugodjék békében! (A szerk.)